

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У ПОСТТОТАЛІТАРНИХ КРАЇНАХ

У статті аналізуються особливості та відмінності політичних культур у посттоталітарних країнах. Відзначається вплив на сучасну політичну культуру цих країн таких факторів, як наявність елементів тоталітарних та авторитарних культур, особливості національної культури, вплив інших культур та характер суспільно-політичної та економічної ситуації у державі. Автор прослідковує залежність типу політичного режиму та особливостей його функціонування від характеру посттоталітарної політичної культури у державах.

Ключові слова: політична культура, політичний режим, посттоталітарні країни, особливості, держава, Радянський Союз, демократія, участь, громадяни.

В статье анализируются особенности и отличия политических культур в посттоталитарных странах. Отмечается влияние на современную политическую культуру этих стран таких факторов, как наличие элементов тоталитарных и авторитарных культур, особенности национальной культуры, влияние других культур и характер общественно-политической и экономической ситуации в государстве. Автор отслеживает зависимость типа политического режима и особенностей его функционирования от характера посттоталитарной политической культуры в государствах.

Ключевые слова: политическая культура, политический режим, посттоталитарные страны, особенности, государство, Советский Союз, демократия, участие, граждане.

In article features and differences of political cultures in the posttotalitarian countries are analyzed. Influence on modern political cultures of such factors as presence of elements of totalitarian and authoritative cultures, national culture, influence of other cultures and character of a political and economic situation in the state is marked. The author traces dependence such as a political mode and its functioning from character of posttotalitarian political culture in the states.

Key words: political culture, political regime, posttotalitarian countries, peculiarities, state, Soviet Union, democracy, participation, citizens.

Політичний режим у державі залежить не лише від співвідношення політичних сил у суспільстві, політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, стосунків між державною владою та суспільством, а й значною мірою від стану політичної культури як загальнонаціонального лідера та правлячої еліти, так і населення в цілому. Характерний для суспільства тип політичної культури сприяє утвердженню певного політич-

ного режиму, підтримує стабільне його функціонування. Режим, який суперечить ustalеним нормам і цінностям політичної культури населення, не може ефективно функціонувати та здійснювати політичну владу в даному суспільстві.

Розглядаючи стан наукової розробки проблеми впливу політичної культури на формування та функціонування політичного режиму, слід відзначити, що вона є недостатньо розробле-

ною. Деякі її аспекти досліджуються в контексті вивчення політичної культури суспільства (Д. Гудименко, Дж. Хан, В. Веденєєв, М. Бирюков, В. Сергєєв, С. Ширококов), характеру політичних режимів перехідних суспільств (О. Романюк, Д. Раствоу, В. Карбалевич, В. Полохало), ціннісних орієнтацій суспільства (В. Лапкін, В. Пантін, К. Башкірова) та інших наукових проблем [1]. Особливістю політологічних досліджень пов'язаних з політичною культурою та політичними режимами є те, що вони переважно торкаються теми формування політичної культури під впливом існуючого політичного режиму, політичної системи та суспільно-політичних відносин, аніж навпаки.

Політичну культуру можна визначити як частину загальнонаціональної культури країни, що відбиває рівень політичної свідомості, політичні цінності, створені у процесі історичного розвитку, традиційні прихильності в політичній сфері життя суспільства, що представляють основу для прийняття або неприйняття у суспільній думці тих або інших політичних концепцій, політичних рішень влади, а також поведінку суб'єктів політичного процесу та їх ставлення до елементів політичної системи, до політичного процесу в цілому. Зважаючи на той факт, що політична культура є найбільш консервативним елементом політичної системи, то в процесі трансформації політичного режиму вона змінюється значно повільніше за інші її складові, такі як політичні відносини та політична організація суспільства. Це пов'язано з тим, що в разі зміни домінуючої у суспільстві культури порушуються політичні цінності та уявлення, що глибоко вкоренилися в суспільстві. Саме це відставання політичної культури позначається на характері функціонування політичних режимів країн, що трансформуються.

Сьогодні в постсоціалістичних країнах існують своєрідні перехідні стани, коли здійснюється руйнування одного типу політичної культури та становлення іншого. Основними рисами перехідного стану є: багатоманітність політичних орієнтацій без явного домінування хоча б однієї з них, серйозні коливання та зміни політичних уподобань, поширення в суспільстві виявів екстремізму з його схильністю до використання крайніх форм та засобів політичного впливу. На думку російського дослідника Е.Я. Баталова зміна політико-культурної парадигми має свої особливості у постсоціалістичних країнах, однак існують і деякі загальні закономірності. По-перше, тривалість процесу витиснення в національному масштабі однієї політичної культури іншою, що пов'язане з появою на політичній авансцені нових і поступовим відходом старих поколінь – зміною, що розтягується на десятиліття. По-друге, поетапність процесу. Перехід до іншої парадигми відбувається нібито методом нашарування нових і витиснення старих елементів. Протягом усього перехідного періоду політична культура соціуму

носить змішаний характер: у рамках однієї національної спільності співіснують стара й нова культури, представлені різними політичними, територіальними й генераційними спільнотами. Цю культуру можна назвати «змішаною» ще й у тому розумінні, що у свідомості й поведженні індивідів і груп, так само як й у функціонуванні політичних інститутів, сполучаються часом суперечливі один одному, старі й нові культурні зразки. По-третє, нерівномірність процесу як у просторі, так і в часі. Це властиво насамперед країнам з федеративним устроєм і багатонаціональним населенням. У часі зміна культур інтенсифікується або стримується політичними потрясіннями, конфліктами й кризовими явищами в економічній і соціальній сферах [2].

Процес зміни культурної парадигми у посттоталітарних країнах характеризується ерозією системи соціальної мотивації, зростанням стресу, моральної перевтоми, розчаруванням та невдоволенням широких верств населення, підвищеною конфронтаційністю суспільства і ностальгією за тоталітарним порядком. Цей феномен отримав назву культурного шоку в посткомуністичних суспільствах [3].

На прикладі України перехідний процес у сфері політичної культури має також певні особливості. На думку політолога О.Д. Бойка після проголошення незалежності України в духовно-культурному житті дедалі більшої сили набули три складні, різновекторні процеси:

1. Перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки.
2. Повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття.
3. Проникнення й адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, кризи національної ідентичності, втрати почуття історичної перспективи і зниження рівня самооцінки нації [4].

Під час перехідного періоду починають формуватися основні риси посттоталітарних політичних культур. І якщо одні їх типи сприяють утвердженню демократії, то інші перешкоджають переходу до неї. Так, рух до демократії гальмують риси тоталітарної політичної культури. Демократії ворожа й культура, що визнає владу терпимому до політичного насильства. І, навпроти, їй імпонує відкрита, індивідуалістична політична культура, що допускає суспільний плюралізм і високо цінує права людини, її волю і відповідальність, здатність до самообмеження і компромісів.

Більшість посттоталітарних країн прямують до політичної культури демократичного типу, яка трактується як культура, основними рисами якої

є спрямування до загальнонаціональної згоди, динамізм, змінність владних структур, консенсус між основними соціальними групами і партіями, плюралізм політичних, ідеологічних та соціальних поглядів, утвердження свободи думки і вибору в межах закону, захист прав і свобод людини. У процесі становлення демократичної політичної культури можна виокремити два етапи:

1. Етап переходу до демократичної культури.
2. Етап утвердження демократичних ідей та цінностей.

Другого етапу досягає не кожна країна. Зокрема, якщо виникають труднощі у впровадженні політичної культури демократичного типу на першому етапі, то процес або гальмується, або суспільство повертається до старого недемократичного типу політичної культури. Існує також відмінність політичної культури соціальних суб'єктів, що виступають рушійними силами на цих етапах. Українська дослідниця В.С. Ясинська доводить, що на етапі переходу до демократії вирішальне значення має рівень політичної культури еліт, від якого безпосередньо залежить форма і ефективність функціонування політичних інститутів, а на етапі утвердження демократії, коли відбувається впровадження нових політичних інститутів і процедур у практику повсякденного життя, зростає значення політичної культури мас [5].

Для того, щоб виявити особливості впливу політичної культури на характер політичних режимів у посттоталітарних країнах визначимо основоположні риси існуючої в цих суспільствах сучасної політичної культури. Відразу зазначимо, що для посттоталітарної культури, в контексті проблеми її впливу на характер політичного режиму, мають істотне значення такі фактори:

- 1) тривалість функціонування та ступінь укоріненості недемократичної політичної культури;
- 2) особливості національної культури та політичних традицій;
- 3) ступінь впливу інших культур (зовні – з інших країн та зсередини – представниками інших культурних традицій у межах держави);
- 4) характер суспільно-політичної та економічної ситуації у державі (стабільна, кризова, конфліктна).

Значний відбиток на характері політичної культури всіх постсоціалістичних країн, в більшій чи меншій мірі, мають залишкові компоненти минулої політичної культури. Слід зазначити, що політичні культури країн колишнього соціалістичного табору мали тоталітарний та авторитарний характер. Перша базувалася на принциповій одиницності соціального, економічного та духовного життя суспільства, порушенні традиційних цінностей, формуванні колективістського світогляду, на тяжінні суспільства до стирання політичного, ідеологічного та іншого розмаїття, до монополізму, тотального контролю, згорання прав і свобод людини. Друга характеризувалася відсутністю стимулюючих чинників до активної участі

в політичному житті окремої людини, соціальних груп та суспільства взагалі. З цією метою офіційна політична ідеологія використовувалася тільки як засіб впливу на пасивну масу.

Іншої точки зору дотримується російський вчений Е.Я. Баталов. Він вважає, що радянську політичну культуру можна було б охарактеризувати і як «тоталітарну» (маючи на увазі природу суспільства, що вона втілювала), «антигуманну», «консервативну». Однак найбільш адекватне її визначення – «соціалістична», тому що в ній найбільш повно відбилися родові риси соціалізму – не як міфічного ідеалу, а як реального суспільного ладу, яким він з'явився в Радянському Союзі та ще в дюжині країн [6]. На наш погляд, визначення радянської культури як соціалістичної не враховує особливостей її розвитку, зокрема, не дає уявлення про різницю між політичною культурою 1930-х та 1960-х років. Тому адекватніше буде розглядати культуру колишніх соціалістичних країн як тоталітарну та авторитарну в залежності від специфіки кожної окремої держави.

Якщо проаналізувати рівень закріплення тоталітарного та авторитарного типів політичної культури в суспільствах країн Центральної та Східної Європи, зокрема таких як Польща, НДР, Словенія, Естонія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Чехія, Болгарія, Румунія і Хорватія, то можна виявити такі особливості:

По-перше, ці типи політичної культури були привнесені ззовні, впроваджувалися під тиском державних інстанцій, не завжди відповідали національним та культурним звичаям цих країн, а тому по-справжньому не інтегрувалися в систему національних цінностей і традицій.

По-друге, їх функціонування було нетривалим (до 50 років), зокрема, недостатнім для зміни культурного генокоду суспільства. У цьому контексті О. Романюк наголошує на тому, що в вищезазначених країнах формування свідомості старшої генерації населення відбулося в дототалітарний період, а наявність у активному житті цієї генерації спричинило те, що в цих країнах не відбулося культурного розриву з дототалітарним минулим [7].

Зазначені особливості відзначилися в процесі формування посттоталітарної культури демократичного типу та трансформації політичних режимів цих країн, більшість з яких на сьогодні визнаються консолідованими демократіями.

Не можна ігнорувати в процесі утвердження посттоталітарної політичної культури й особливостей національної культури держав, що розглядаються. Національна політична культура може бути представлена як один з компонентів національного характеру. Це політичний темперамент, політичні емоції, психологічна аура національного політичного простору. Тому до складу національної політичної культури не завжди можуть бути інтегровані які-небудь конкретні ідеологічні концепції, теорії, програмні установки суспільного розвитку. Але з іншого боку, на відміну від

національної психології, у політичній культурі того або іншого етносу присутній і момент раціональності, усвідомленості, доцільності, політична психологія межує із політичною свідомістю. У сучасному суспільстві, в умовах існування розвинутої системи державних і недержавних політичних інститутів, розгалуженого партійного спектра, зростаючої політичної ролі засобів масової інформації існує досить багато каналів трансформації «політичного менталітету» в систему раціональних настанов, ідеологічних принципів. Але психологічний зріз національної політичної культури зберігає своє значення й понині. Більше того, історія ХХ ст. показує, що підсвідомі реакції людини, породжені масовою енергетикою, емоційним тлом громадського життя, експансивністю й темпераментом символічних фігур загальнонаціонального масштабу, мають значний вплив на політичний процес.

Досить швидко, порівняно іншими постсоціалістичними країнами, утвердження рис демократичної політичної культури пов'язане також з приналежністю країн Центральної та Східної Європи до західноєвропейської культурної традиції, що ґрунтується на політичних цінностях демократії, свободи, соціальної справедливості. До того ж в історичному минулому цих держав були паростки демократичних інститутів, тому перехід до демократії означав повернення до втрачених національних традицій демократичного суспільного розвитку. Виключенням є Болгарія і Румунія, які належать до східнохристиянської цивілізації, з притаманним їй авторитарно-патріархальним типом політичної культури, що характеризується архетипом «великої родини» на чолі з традиційно авторитарним лідером. Це є одним із пояснень повільних темпів демократизації в цих двох країнах. Також вплив на політичну культуру мали існуючі в цих країнах фашистські режими – у Болгарії в 1923-1944 та в Румунії в 1940-1944 роках.

Окреме місце у цьому переліку слід приділити Хорватії, Македонії, Боснії, Герцеговині, Сербії та Чорногорії, в яких демократизація режимів відбувається повільніше. Особливостями політичної культури цих країн є те, що раніше вони знаходилися у складі однієї держави – Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, і сьогодні вони одночасно позбуваються рис тоталітарної політичної культури та проводять розбудову власних державних утворень, що у свою чергу ускладнює послідовне формування демократичної культури. Також не можна проігнорувати вплив на цей процес національних протиріч та конфліктів, що мають місце в країнах колишньої Югославії. Щодо Албанії, то на наш погляд, тоталітарна політична культура мала тут певне підґрунтя, зважаючи на той факт, що в 1926-1944 роках Албанія знаходилася у політичній та економічній залежності від фашистських країн – Італії та Німеччини. Її, хоча і слабе, укорінення впливає на сьогоднішній політичний режим, який

визначається як перехідний від авторитаризму до демократії.

Успішне проведення соціально-економічних та політичних реформ також сприяє демократизації політичної культури в країнах Центрально-Східної Європи, яка характеризується широким переліком реальних громадянських прав і свобод, дійовим контролем громадян за діяльністю владних структур, визнанням політичного інакомислення та вільної гри політичних сил. Політична культура, що склалася, є базисом для ефективного утвердження і функціонування демократичного політичного режиму.

Держави, які в недалекому минулому являли собою єдину державу – СРСР, мають власні особливості посттоталітарної політичної культури, які впливають на існуючий політичний режим. Зокрема щодо проблеми впливу тоталітарної та авторитарної політичної культури, то він мав свої особливості:

1. Ці типи культур були сформовані переважно на національному ґрунті та відповідали культурним традиціям більшості держав, що склалися на момент їх впровадження.
2. Рівень впливу цих культур на суспільство був досить значним, що сприяло міцному їх укоріненню у політичному житті суспільства.
3. Тоталітарний та авторитарний типи політичної культури проіснували досить тривалий час і відобразилися на культурному генокоді націй.

Дані фактори вплинули на формування сучасних політичних режимів у країнах колишнього СРСР, більшість з яких визначаються як напівконсолідовані та консолідовані авторитарні держави. Лише у двох державах – Україні та Грузії функціонує так званий гібридний або перехідний від авторитаризму до демократії політичний режим.

Політичну культуру населення України можна охарактеризувати як підданську з ознаками демократії, авторитаризму і фрагментарності. Ознаками такої культури є відсутність консенсусу щодо базових цінностей, ідеалів і цілей суспільного розвитку; соціальна пасивність, амбівалентність політичної свідомості, відчуження широких мас населення від політики, високий ступінь недовіри населення до державних інститутів, відсутність консенсусу між різноманітними соціальними силами, їх конфліктність. Причиною повільного впровадження демократичної політичної культури в Україні є небажання і неспроможність політичної еліти діяти, ґрунтуючись на демократичних політичних цінностях, а саме налаштуватися на неконфліктні форми взаємодії між політичними суб'єктами, досягнення компромісу із спірних питань. Все вищезазначене має значний вплив на функціонування політичного режиму. Окреслена політична культура не надає належної підтримки демократичним перетворенням у державі, реформи не підкріплюються чіт-

кими уявленнями про принципи творення демократичного устрою. Також слід зазначити, що безпосереднє перенесення на ґрунт українського суспільства західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів без врахування національної специфіки обумовлює спотворення трансформаційних процесів.

Подібна ситуація склалася і в Грузії, яка поки що не демонструє більш швидкі, порівняно з Україною, темпи утвердження політичної культури демократичного типу та переходу до демократичного політичного режиму. Спільним фактором, що обумовлює розвиток двох держав є посилення впливу на їх політику європейських держав та Сполучених Штатів Америки.

У переважній частині країн колишнього Радянського Союзу функціонують політичні культури, які тяжіють до авторитарних. Це можна пояснити особливостями національної культури даних країн, частина з яких історично належить до азійсько-мусульманської цивілізації, культура якої орієнтована на божественне походження влади, визнання ключової ролі в політиці еліт і держави, перевагу патронату держави над особистістю, визнання пріоритету керівників громад, співтовариств, груп над особистістю, домінування цінностей корпоративізму, а частина до східнохристиянської культурної традиції з притаманним авторитарно-патріархальним типом політичної культури. У Росії, яка займає середнє геополітичне становище, формується певний симбіоз ціннісних орієнтацій і способів політичної участі громадян, властивий двом вищезазначеним культурам. Зазначені особливості сприяють функціонуванню в цих країнах авторитарних типів політичного режиму.

За визначенням фахівців сучасна російська політична культура може бути охарактеризована як багатоскладова, що включає дві основні субкультури: авторитарно-етатистську й демократично орієнтовану політичну культуру. Російська політична культура носить фрагментарний характер, відрізняється наявністю безлічі політичних субкультур (у тому числі й національних – у суб'єктах Російської Федерації), плюралізмом по-

глядів, важливою роллю лівоцентристських орієнтацій російських громадян. Для неї характерні: менталітет державності, патріотизму, колективізму та православ'я, політична зацікавленість більшості громадян, їх сформовані політичні орієнтації, активна участь громадян у виборах при слабкій повсякденній участі в політиці, тяжіння до авторитарного типу правління, пошуку харизматичного лідера, наявність глибокого конфлікту між базовими цінностями політичної еліти й цінностями більшості громадян.

Зокрема, російська політична культура характеризується значною укоріненістю в ній компонентів радянської культури, що уповільнює процес її демократизації і, у свою чергу, перехід до демократичного політичного режиму. Така укоріненість пов'язана з тим, що культура радянського періоду успадкувала риси національної російської культури: общинний характер трансформувалася у радянський колективізм; орієнтація на домінування влади – в етатизм і патерналізм; пасивність – в апатію; патріархальність – у персоналізоване сприйняття політики; віра в «істинність» суспільних цінностей у нетерпимість до інакомислення; релігійність – у наділення харизматичними рисами вождів; міфологізованість свідомості у віру в побудову «світлого майбутнього»; віра в месіанське покликання Росії в орієнтацію на лідерство у світовій революції, а пізніше на статус наддержави. Тому перехід російського суспільства до демократичного світогляду відбувається дуже складно і має суперечливий характер.

Отже, політична культура посттоталітарних країн безпосередньо впливає на характер політичного режиму, особливості його формування та функціонування. Чинниками посттоталітарної культури, що мають вплив на типи політичних режимів та риси їх функціонування є: ступінь укоріненості тоталітарних та авторитарних рис у політичній культурі деяких колишніх соціалістичних країн, особливості національної культурної традиції, вплив інших політичних культур як всередині країни, так і ззовні – з боку інших країн, а також характер суспільно-політичної та економічної ситуації у державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуди́менко Д.В. Политическая культура России: преемственность эпох // Политические исследования. – 1994. – № 2. – С. 156-164.
2. Хан Дж. У. Преемственность и изменяемость русской политической культуры // США: экономика, политика, идеология. – 1992. – № 11. – С. 83-109.
3. Веденеев В.А. Политические традиции как фактор устойчивости и преемственности в функционировании и развитии политической системы: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Днепропетровский национальный университет. – Д., 2003. – 20 с.
4. Бирюков Н.И., Сергеев В.М. Парламентская деятельность и политическая культура // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 66-75.
5. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3-11.
6. Романюк О. Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 23-30.

7. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Политические исследования. – 1995. – № 5. – С. 5-15.
8. Карбалевиц В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 38-56; Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 3-15.
9. Лапкін В. Ціннісна диференціація елітотворних і масових груп з урахуванням політичної динаміки російського суспільства // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 32-39.
10. Лапкин В.В., Пантин В.И. Политические ориентации и политические институты в современной России: проблемы коэволюции // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 70-80.
11. Широбоков С.А. Доминанты российской политической культуры // Сравнительный анализ политических культур: парадигмы и перспективы. Материалы «круглого стола» аспирантов кафедры политических наук Российского университета дружбы народов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2000. – № 2 – С. 125-126.
12. Башкирова Е.И. Трансформация ценностей российского общества // Политические исследования. – 2000. – № 6. – С. 51-65.
13. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 69-70.
14. Полунеев Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 78-91.
15. Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуші (серпень-грудень 1991 р.): Монографія. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 215.
16. Ясинська В.С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 5.
17. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 69.
18. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 42.

Рецензенти: Багмет М.О. – доктор історичних наук, професор;
Ярошенко В.М. – кандидат політичних наук, доцент.

© Сорока С.В., 2007

Надійшла до редколегії 09.11.2007 р.